

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Poświęcamy pamięci
dr. TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO
Autorzy

L. & A. BIRKENMAJER INSTITUTE FOR THE HISTORY OF SCIENCE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS
THE NATIONAL ARCHIVES IN SZCZECIN

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XVI

From the Atlas to the Collection.
In 440. Anniversary of the 1st Edition
of Abraham Ortelius' Atlas

Edited by
JERZY OSTROWSKI, RADOSŁAW SKRYCKI

SZCZECIN 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SZCZECINIE

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO I RADOŚŁAWA SKRYCKIEGO

SZCZECIN 2011

Opracowanie redakcyjne:
Jerzy OSTROWSKI, Radosław SKRYCKI

Recenzent::
Prof. dr hab. Stanisław ALEXANDROWICZ

Redakcja techniczna i skład:
Dorota KOZŁOWSKA

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:

AUTORZY

Tłumaczenie wstępu:
NATALIA LIETZ

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, ZHK, IHiSM, AP 2011

ISSN: 0138-0850
ISBN: 9788386062-05-8

Drukarnia Kadruk
ul. Romera 10 E
71-246 Szczecin

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – WSTĘP	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – DOKTOR TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS I JEGO DZIEŁO

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS I JEGO ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – Mapy biblijne w atlasie Abrahama ORTELIUSA <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – ATLAS ODZYSKANY – IV <i>ADDITAMENTUM THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ABRAHAMA ORTELIUSA ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO HOSIANUM W OLSZTYNIE – ZAGADNIENIA HISTORYCZNO-KONSERWATORSKIE	63
<i>Dariusz Lorek</i> – ZAKRES INFORMACJI GEOGRAFICZNEJ I NAZEWNICZEJ DLA OBSZARU WIELKOPOLSKI W ATLASIE ORTELIUSA	77

ATLASY I KOLEKCJE

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARYZACJA REGUŁ KARTOGRAFICZNYCH PTOLEMEUSZA W RENESANSOWYCH ATLASACH ŚWIATA ORTELIUSA, MERCATORA I DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAFICZNE TECHNIKI PROJEKTOWANIA MAP W ATLASACH ABRAHAMA ORTELIUSA (1570), GERARDA DE JODE (1578) I GERARDA MERCATORA (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – TORUŃSKI EGZEMPLARZ ATLASU GERARDA MERCATORA Z 1595 ROKU	109
<i>Radosław Skrycki</i> – ATLAS JAKO DZIEŁO SZTUKI I MANIFEST POLITYCZNY (NA PRZYKŁADZIE ATLASU WIELKIEGO ELEKTORA)	119
<i>Beata Konopska</i> – EWOLUCJA KONCEPCJI POLSKICH ATLASÓW HISTORYCZNYCH W XIX–XX WIEKU	129
<i>Krzysztyna Szykuła</i> – ATLASY SZTUCZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIERSYTECKIEJ WE WROCŁAWIU ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM 7-TOMOWEJ KOLEKCJI MACHNIZKICH	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS POLSKI WSPÓŁCZESNEJ” LWOWSKIEJ I WROCŁAWSKIEJ KSIĄŻNICY-ATLAS – PREKURSOR NOWOCZESNYCH SZKOLNYCH ATLASÓW GEOGRAFICZNYCH POLSKI	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – ATLASY NOWOŻYTNE W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO I KSIĄŻNICY POMORSKIEJ W SZCZECINIE	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – CYFROWA KOLEKCJA UNIKATOWYCH ATLASÓW MORSKICH (XVI–XVIII W.) ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI GDAŃSKIEJ PAN NA PORTALU POLSKA.PL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – WYBRANE ATLASY REGIONALNE OBSZARU DAWNYCH PRUS WSCHODNICH ORAZ WARMII I MAZUR W ZBIORACH KARTOGRAFICZNYCH OŚRODKA BADAŃ NAUKOWYCH W OLSZTYNIE	213
<i>Anna Osowska</i> – POLSKIE ATLASY TEMATYCZNE DO 1939 R. W ZBIORACH UNIwersytetu WROCŁAWSKIEGO	221
<i>Rostysław Sossa, Neonila Padiuka, Taras Ohorodnyk</i> – AUSTRIACKIE MAPY TOPOGRAFICZNE W ZASOBACH LWOWSKIEJ NARODOWEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ IM. WASYLA STEFANYKA	241
<i>Dorota Bartnik</i> – MAPY ZIEM POLSKICH W WYDAWNICTWACH KSIĄŻKOWYCH I ATLASACH DO KOŃCA XVIII WIEKU W ZBIORACH UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPY, PLANY I RYSUNKI ARCHITEKTONICZNE ZE ZBIORÓW WARSZAWSKICH WIZYTEK (ZAKON NAWIEDZENIA NMP)	267

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – INTRODUCTION	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – PHD TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS AND HIS WORK

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS AND HIS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – BIBLE MAPS IN THE ABRAHAM ORTELIUS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ..	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – RECOVERED ATLAS – ABRAHAM ORTELIUS’ ADDITAMENTUM IV FROM THE COLLECTION HOSIANUM IN OLSZTYN. RESTORATION AND HISTORICAL PROBLEMS	63
<i>Dariusz Lorek</i> – RANGE OF GEOGRAPHIC AND TOPONYMIC INFORMATION ABOUT GREATER POLAND AREA IN THE ORTELIUS’ ATLAS	77

ATLASES AND COLLECTIONS

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARIZING CARTOGRAPHIC PRINCIPLES OF PTOLEMY IN THE RENAISSANCE ATLASES OF THE WORLD OF ORTELIUS, MERCATOR AND DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAPHIC DESIGN TECHNIQUES ON MAPS FROM ORTELIUS’ <i>S</i> <i>THEATRUM</i> (1570), JODE’S <i>SPECULUM</i> (1578) AND MERCATOR’S ATLAS (1595)	101
<i>Jarosław Luczyński</i> – A GERARD MERCATOR ATLAS COPY FORM TORUŃ FROM 1595	109
<i>Radosław Skrycki</i> – THE ATLAS AS THE WORK OF ART AND THE POLITICAL MANIFEST (ON THE EXAMPLE OF THE ATLAS OF GREAT ELECTOR)	119
<i>Beata Konopska</i> – EVOLUTION OF THE CONCEPT OF POLISH HISTORICAL ATLASES IN THE 19TH AND 20TH CENTURY	129
<i>Krzyszyna Szykuła</i> – FACTICE ATLASES IN THE WROCLAW UNIVERSITY LIBRARY WITH SPECIAL REGARD TO THE 7-VOLUME MACHNIZKI’S COLLECTION	145

<i>Barbara Przyhuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS OF CONTEMPORARY POLAND” PUBLISHED BY KSIĄŻNICA-ATLAS IN LVIV AND WROCLAW AS A PRECURSOR OF MODERN POLISH SCHOOL ATLASES	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – EARLY MODERN PERIOD ATLASES IN THE RESOURCES OF THE STATE ARCHIVES IN SZCZECIN AND THE POMERANIAN LIBRARY IN SZCZECIN	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – A DIGITAL COLLECTION OF UNIQUE 16TH TO 17TH CENTURY MARINE ATLASES DERIVED FROM THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES GDANSK LIBRARY PRESENTED ON POLSKA.PL WEB PORTAL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – SELECTED REGIONAL ATLASES OF THE FORMER EAST PRUSSIA, VARMIA AND MASURIA IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTION OF THE RESEARCH CENTRE IN OLSZTYN	213
<i>Anna Osowska</i> – POLISH THEMATIC ATLASES UNTIL 1939 IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WROCLAW	221
<i>Taras Ohorodnyk, Neonila Padiuka, Rostysław Sossa</i> – AUSTRIAN TOPOGRAPHIC MAPS IN THE FUNDS OF VASYL STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY	241
<i>Dorota Bartnik</i> – LODZ UNIVERSITY LIBRARY’S COLLECTION OF MAPS OF POLISH TERRITORIES IN BOOKS AND ATLASES PUBLISHED TO THE END OF THE 18TH CENTURY	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPS, DESIGNS AND ARCHITECTURAL DRAWINGS FROM THE COLLECTION OF THE WARSAW MONASTERY OF THE SISTERS OF THE VISITATION (THE ORDER OF THE VISITATION OF HOLY MARY)	267

Lucyna Szaniawska

Biblioteka Narodowa, Warszawa

Zespół Historii Kartografii przy IHN PAN, Warszawa

POPULARYZACJA REGUŁ KARTOGRAFICZNYCH PTOLEMEUSZA W RENESANSOWYCH ATLASACH ŚWIATA ORTELIUSA, MERCATORA I DE JODE

1. WPROWADZENIE

Przetłumaczenie w latach 1406–1410 z greki na łacinę *Geografii* Kludiusza Ptolemeusza z Aleksandrii oraz kopiowanie i poznanie dzieł innych antycznych myślicieli, jak Homera, Plutarcha, Strabona, także przywrócenie znajomości wiedzy geograficznej rzymskich pisarzy, takich jak Cicero, Martianus, Plinius Starszy, Pomponius Mela, Seneka Młodszy, Tacyt i wielu innych stało się bodźcem do przemian i rozwoju opisanego świata w późnym średniowieczu oraz na początku Renesansu. Jednak kamieniem milowym w rozwoju renesansowej wiedzy o Ziemi stało się od 1475 r. użycie technik drukarskich i tym samym zwielokrotnienie możliwości rozpowszechniania zawartych w *Geografii* Ptolemeusza zasad i sposobów tworzenia mapy oraz nanoszenia na nią danych geograficznych z całego obszaru Ekumeny. Dzięki tej innowacji warsztat starożytnego geografa stał się dostępny w wiodących włoskich ośrodkach uniwersyteckich i naukowych, jakimi bez wątpienia były Rzym (1478), Florencja (1482) i Bolonia (1470 lub 1482), a następnie dotarł warsztat do innych ośrodków w Europie, np. do Ulm (1482), Wenecji (1511), Strasburga (1513); Bazylei (1540), Vienne nad Rodanem (1541) i Duisburga (1578).

2. REGUŁY KARTOGRAFICZNE ZAWARTE W GEOGRAFII PTOLEMEUSZA

Najważniejszym i w pełni wykorzystanym walorem *Geografii* jako „podręcznika do wykonywania pomiarów astronomicznych i rysowania map” jest klarowne wyjaśnienie zasad konstrukcji dwóch tzw. ptolemejskich odwzorowań kartograficznych: pierwszego, pomocnego przy rysowaniu map regionalnych oraz drugiego, służącego do zredagowania mapy całego świata znanego ówczesnej kulturze basenu Morza Śródziemnego. Rysowanie siatki południków i równoleżników, wraz z oznaczeniem ich co 10 stopni, zostało objaśnione krok po kroku z wykorzystaniem zasad zaczerpniętych z geometrii Euklidesa, w pierwszej i drugiej księdze *Geografii*. A były to kardynalne

zasady „mapowania” używane do dziś: oznaczenie położenia obiektów geograficznych poprzez zastosowanie układu współrzędnych (osi x i y), czyli φ jako szerokości geograficznej i λ jako długości, zapisanych w stopniach i minutach kątowych.

Do zapisana wartości szerokości geograficznej Ptolemeusz zastosował także wysokość górowań Słońca, a ponadto dawniejsze oznaczenia długości maksymalnego dnia w roku wyrażane w godzinach i minutach (ryc. 1). Dodatkowo uogólniając wartości długości maksymalnego dnia w roku do godzin z kwadransami, zaproponował nowy podział półkuli północnej na osiem stref zwanych *clima*, zawartych między określonymi równoleżnikami. Były to strefy kolejno ponumerowane i oznaczone nazwami przyjętymi od powszechnie znanych starożytnym toponimów. Idąc od równika są to np. Primum clima per Meroen parallelus 13; Secundum clima per Sienem parallelus 13 1/2; Tertium clima per Alexandriam parallelus 14; Quartum clima per Rhodum parallelus 14 1/2; Quintum clima per Romam parallelus 15; Sextum per Hellespontum parallelus 15 1/2; Septimum clima per Borystenis ostia parallelus 16; Octavum clima per Ripheos montes parallelus [lub „Tanaim”] 16 1/2 itd.¹ (ryc. 2).

3. ZASTOSOWANIE REGUL PTOLEMEUSZA

Jasno sformułowane reguły kartograficzne okazały się być zrozumiałe nie tylko dla średniowiecznych kopistów *Geografii*, ale także dla renesansowych twórców zbiorów map geograficznych nazwanych później atlasami. Pierwszymi twórcami nowożytnych drukowanych atlasów byli działający w drugiej połowie XVI w. prawie równołątkowie – Gerard de Jode (1508–1591), Gerard Mercator (1512–1595) oraz Abraham Ortelius (1528–1598).

Spośród tych trzech twórców renesansowych atlasów Mercator był tym, który zapewne najwnikliwiej zapoznał się z *Geografią* redagując do jej tekstu 27 map oraz dodając do zaproponowanego przez Ptolemeusza zestawu jedną nową mapę. Całość ukazała się po raz pierwszy w edycji wydrukowanej przez Godefridusa Kempena w Kolonii w 1578 roku. Ortelius wykazał także pewne zainteresowanie geografiami historyczną dodając w latach 1579–1598 do atlasu *Theatrum Orbis Terrarum* zestaw map – poczynając od 3 dochodząc stopniowo aż do 31 map odbijanych z 32 miedzianych płyt i publikując pod wspólnym tytułem *Parergon*, a także drukując mapę *Tabula Peutingeriana*. De Jode nie pozostawił map o treści antycznej, ale zastosował wszystkie ptolemejskie zasady „mapowania”. Spośród tych trzech flamandzkich kartografów wykazał najmniejsze zainteresowanie geografiami historyczną, a w atlasie *Speculum orbis terrae* zamieścił jedynie nowoczesne mapy świata i jego części.

Z punktu widzenia tematu artykułu najważniejszy okazał się wpływem starożytnego geografa na konstrukcję ich atlasów, dobór i układ map oraz użycie odwzorowań kartograficznych. To, co nowego wnieśli oni do swoich atlasów, to były nowożytne

¹ Dwie ostatnie nazwy dotyczą obiektów z obszaru Sarmacji Europejskiej i odnoszą się do dawnej nazwy rzeki Dniepr oraz fikcyjnych Gór Ryfejskich rysowanych na mapach Europy do końca XVI w.

toponimy oznaczające obiekty geograficzne na obszarach Ekumeny oraz na odkrywanych obszarach Afryki i Dalekiego Wschodu i Nowego Świata.

4. GEOGRAFIA PTOLEMEUSZA W REDAKCJI GERARDA MERCATORA

Pierwsze wydanie *Geografii* Ptolemeusza przez Mercatora pt. *TABVLAE GEOGRAPHICAE Cl. PtolemEi ad mentem auctoris restitutae & emendatę Par Gerardum Mercatorem...* ukazało się w Kolonii w 1578 r., a wznawiane było z niewielkimi zmianami nie mniej niż siedmiokrotnie aż do 1730 roku. Składa się z części tekstowej zredagowanej na podstawie wcześniejszych rękopiśmiennych i drukowanych kopii oraz z zestawu 27 map skomponowanych całkowicie samodzielnie przez Mercatora na podstawie zawartych w tekście danych geograficznych. Do omówienia niektórych charakterystycznych cech tekstów i map wybrano zapisany w księdze trzeciej tekst zawierający dane geograficzne wykorzystane do narysowania mapy Sarmacji Europejskiej oraz samą mapę zamieszczoną w księdze ósmej. Dotyczy on dwóch części – Sarmacji jako nadrzędnego obszaru oraz „Tauricae Chersonensi” (Półwyspu Krymskiego). Współrzędne geograficzne zapisano w sposób stosowany także obecnie – długość, a po niej szerokość geograficzną w stopniach i minutach. Opis zawiera informacje ułożone w ustalonym, przejrzystym porządku. Pierwszym elementem było położenie geograficzne Sarmacji Europejskiej względem sąsiadujących z nią mórz i krain. Następnie w celu umożliwienia narysowania linii brzegowej Sarmacji zamieszczono spis nazw i współrzędnych geograficznych wszystkich ujść rzek, półwyspów, wysp i zatok. Dalej w analogiczny sposób zapisano położenie jezior, pasm górskich wraz ze źródłami rzek. Pomiędzy tymi obiektami zapisano nazwy grup etnicznych i mniejszych krain. Całość opisu zamyka wykaz miast ze współrzędnymi geograficznymi. Sporządzona na podstawie tekstu Sarmacji Europejskiej mapa *EVR[opae] VIII TAB[ula]* (ryc. 3) narysowana została w pierwszym stożkowym odwzorowaniu Ptolemeusza. Jediną zmianą, jaką wprowadził Mercator, było zastąpienie trapezowego kształtu ramki mapy prostokątnym. Spowodowało to konieczność dodania informacji zawartych w opisach sąsiednich arkuszy: Germanii – fragmentu półwyspu i wysp na Morzu Germańskim, oraz Sarmacji Azjatyckiej – gór „Montes hyperborei” i położonej na południe od nich krainy „Hyperborei Sarmatę”, a na samej północnej granicy mapy „Terra incognita”. Mercator bardzo starannie odtworzył położenie geograficzne opisanych przez starożytnego geografa obiektów. Widoczną na pierwszy rzut oka zmianą w stosunku do oryginału jest narysowanie poznawanego dopiero w czasach nowożytnych przebiegu rzek Europy Wschodniej i Środkowej, przy jednoczesnym zachowaniu bez zmian położenia ich źródeł i ujść. Mercatorowska treść mapy wyróżnia się spośród innych interpretacją stosunkowo niewiele odbiegającą od rzeczywistości, jak na wiedzę geograficzną w drugiej połowie XVI wieku.

Podobne zadanie miał do wykonania Mercator rysując obraz legendarnej wyspy Taprobana (ryc. 4) na mapie *ASIAE XIII TAB[ula]* i podobnie bez szczypty krytycz-

mu je wykonał. Wyspa była wspominana przez pisarzy antycznych, m.in. przez Pliniusza. Była kojarzona również z Cejlonem lub, jak chcą inni, z Sumatrą². Jej oznaczenie przez Ptolemeusza określonymi współrzędnymi powinno było jednoznacznie przypasać ją do Cejlonu. Podobnie oznaczył Taprobanę jeden z najbardziej wpływowych autorów przewodników po morzach Benedetto Bordone na swojej mapie *Taprobana* odbitej z drewnianego klocka o wymiarach 19,5×14,5 cm, publikowanej w *Libro de Tutte le Isole del Mondo* w Wenecji w latach 1528–1562. Pewnym wyjaśnieniem natury tego geograficznego obiektu jest tekst zamieszczony przez Mercatora na mapie na wschód od wyspy, mówiący o luźnych wyspach w liczbie 1378, kojarzonych z Archipelagiem Malediwów, które Ptolemeusz nazwał *Insulae ante Taprobanam* i przeciął równikiem³. Mapa zaopatrzona jest w ramkę z oznaczonymi współrzędnymi geograficznymi, które jednoznacznie wyznaczają szerokość i długość wyspy (zob. ryc. 4), (przy odczycie współrzędnych należy wziąć pod uwagę, że wówczas stosowano jako południk zerowy Ferro), którą może być jedynie Cejlon. Dodatkowo w lokalizacji wyspy może pomóc napis: „*Indiae intra Gangem pars*” znajdujący się na lądzie umiejscowionym na północ od wyspy. O ile na mapie Sarmacji Europejskiej dane geograficzne zdawały się być wiarygodne, o tyle na Cejlonie raczej nie. Niemniej Mercator zacytował je wszystkie i tym samym zapełnił powierzchnię wyspy „zasłyszanymi” kilkudziesięcioma toponimami.

Po zredagowaniu i wydaniu *Geografii* Ptolemeusza Mercator przystąpił do opracowywania największego dzieła swojego życia, atlasu geograficznego *Atlas sive Cosmographiae Meditationes de Fabrica Mundi*... wydanego jako jeden wolumin w 1595 roku. Najważniejszym doświadczeniem zdobytym podczas redakcji map Ptolemejskich była umiejętność konstrukcji nowoczesnych map z użyciem odwzorowań kartograficznych oraz określenie położenia obiektów za pomocą współrzędnych geograficznych.

5. ANTYCZNE ŹRÓDŁA WIEDZY GEOGRAFICZNEJ W ATLASIE ORTELIUSA

Podobnie jak Mercator postąpił Abraham Ortelius opracowując równie ważkie dla rozwoju sztuki kartograficznej dzieło *Theatrum Orbis Terrarum*, stosując kartograficzne reguły Ptolemeusza. Do tego znakomitego geograficznego atlasu w 1579 r. dodał historyczne mapy wybranych zdarzeń z czasów starożytnych i biblijnych. Podjęcie takiego zadania było zapewne spowodowane zachowaniem się olbrzymiej spuścizny literatury biblijnej, historiografii i literatury pięknej, dla zrozumienia której należało odtworzyć przestrzenne relacje obiektów geograficznych i wydarzeń historycznych.

² Np. Sumatrą nazwał te wyspę Giacomo Magini w 1561 r. wnosząc na mapę napis: TAPROBANAM INSVLAM HODIE VOCANT SVMATRAM..., podobnej treści notę zamieścił Gierolamo Ruscelli w *LA GEOGRAFIA DI CLAVDII TOLOMEO ALESSANDRINO* Già tradotta di Greco in Italiano da M. GIERO. RVSCCELLI... Wydanej w Wenecji i wydrukowanej przez Giordano Ziletti w 1574 roku.

³ Treść napisu: Ante Taprobanam multitudo est insularum iacq̄t quas dicunt esse 1378 numero quarum, autem nomina traduntur hic circumscriptis sunt.

W sposobie projektowania map widać wyraźnie wpływ Ptolemeusza, ale antwerpski kartograf, posiadając duże doświadczenie w redagowaniu map geograficznych, pokusił się o koncepcję map historycznych odmienną od stosowanej przed nim. Uzyskał on zupełnie inne rezultaty niż Gerard Mercator na mapach w edycji *Geografii* (1578) Ptolemeusza, prezentującej geografię starożytną z punktu widzenia tylko jednego źródła. Treść historycznych map Orteliusa harmonijnie łączy w sobie dane pochodzące z dwóch epok historycznych. Jako podkład geograficzny Ortelius zastosował obraz linii brzegowej, przebieg rzek i łańcuchów górskich według posiadanej najnowszej wiedzy geografów renesansowych. Treść historyczną przekazał za pisarzami greckimi i rzymskimi, powołując się także na interpretacje przestrzenne, między innymi Petrusa Apianusa i Ariasa Montarnusa, tworząc w ciągu kilkunastu lat niepowtarzalny zbiór map historycznych.

W 1579 roku odbił z miedzianych płyt sygnowane przez siebie pierwsze trzy mapy historyczne i dołączył do dwudziestu trzech nowoopracowanych map geograficznych, uzupełniając w ten sposób *Theatrum* w osobno wydany tomie *Additamentum Theatri orbis terrarum*. Były nimi – *Peregrinationis Divi Pavli Typvs C[h]orographicvs, Romani Imperii Imago* oraz *Ellas. Graecia, Sophiani*. W tym samym roku w kolejnej edycji *Theatrum* mapy te zostały umieszczone na końcu woluminu z poprzedzającą je kartą tytułową *Parergon Theatri*.

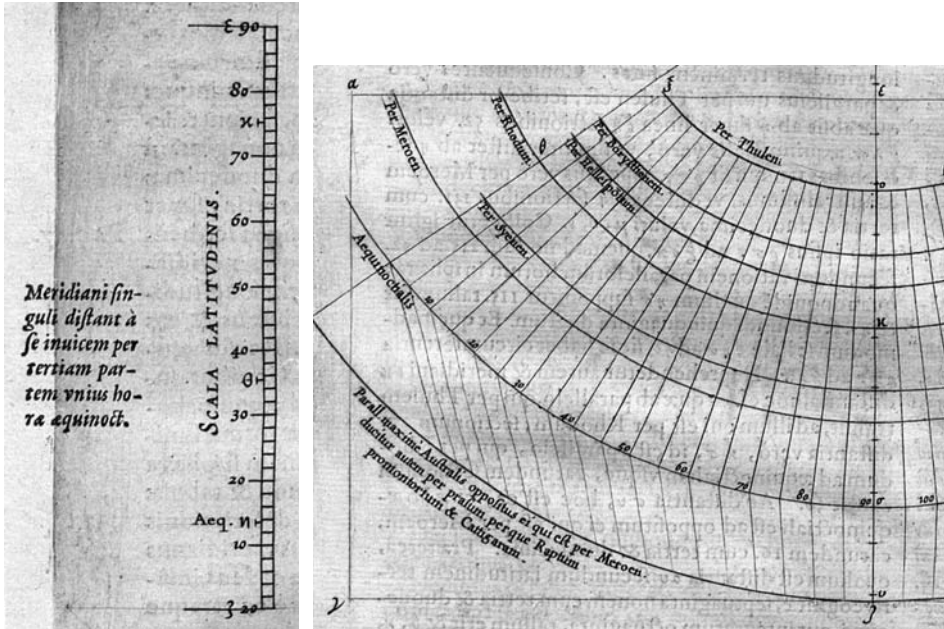
Na pierwszej z map *Peregrinationis Divi Pavli Typvs C[h]orographicvs*, prezentującej podróżę misyjną św. Pawła z syngnetem „Abrah. Ortelius describat 1579” wydanej w skali około 1:1 500 000, o wymiarach 35×50 cm, umieszczono pod tytułem objaśnienie, że toponimy historyczne zostały przejęte z historii pierwszych apostołów Nowego Testamentu spisanych przez św. Łukasza⁴. Nota ta w niezmiennym zapisie przetrwała do edycji *Theatrum* w 1606 roku. Dopiero na potrzeby edycji z 1624 r. wprowadzono korektę zapisu poprawiając zawarte w niej przeoczenia ortograficzne, jej treść pozostawiając bez zmian⁵. Pozostawienie przez prawie 50 lat noty bez korekty wydaje się dla dzisiejszego czytelnika, co najmniej dziwne⁶.

Merytorycznym dopełnieniem treści mapy są sceny biblijne umieszczone po obu stronach kartusza tytułowego. Z lewej strony jest to scena rozgrywająca się pod Damaszkiem – Paweł spadł z konia, jeden z towarzyszy pomaga mu wstać, z nieba olś-

⁴ Według egzemplarza wydanego w 1603 roku, przechowywanego w Bibliotece Narodowej w Warszawie „In quo et noui testamenti, in primis autem apostolorum historiae, à sancto Luca descriptae, omnia ferè loca geographica, oculis inspicienda, exhibentur.”

⁵ Według egzemplarza wydanego w 1624 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym w Szczecinie „In quo et noui Testamenti, in primis autem Apostolorum historiae, à sancto Luca descriptae, omnia ferè loca geographica, oculis inspicienda, exhibentur.”

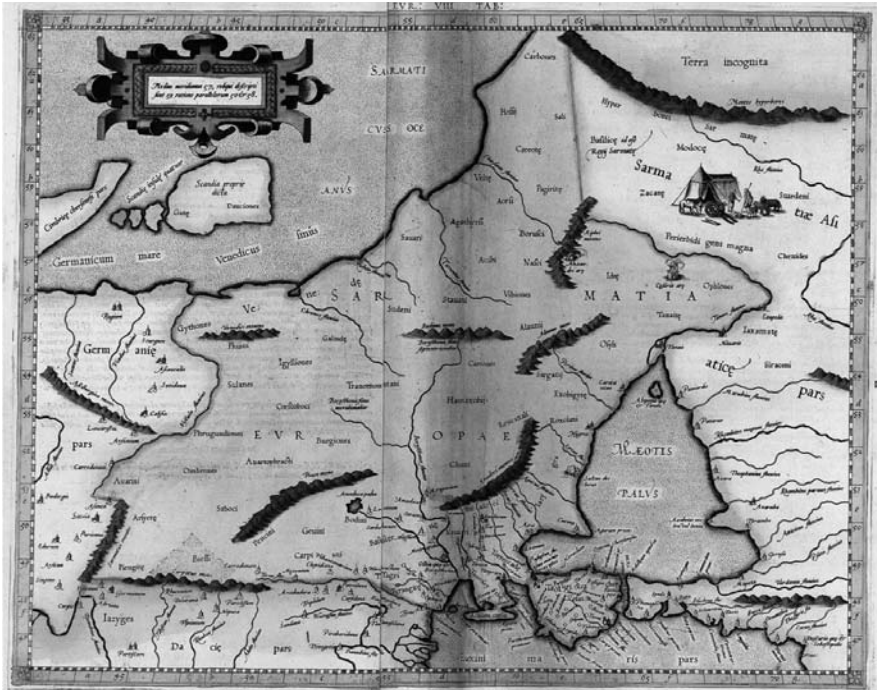
⁶ Choćby z powodu zamieszczonej u dołu mapy drugiej noty będącej cytatem z Drugiego Listu do Koryntian, fragmenty 5. kapituly, mówiącej o ufności w Bogu w obliczu rzeczy ostatecznych. Wydaje się, że umieszczając na mapie tak ważne dla chrześcijanina sentencje, Ortelius zapewne chciał umocnić przekonanie odbiorcy o ważności mapy, ale jednocześnie nie poprawił ewidentnych błędów?

Ryc. 1. (A) Zestawienie oznaczenia szerokości geograficznej stopniami z wysokościami górowań Słońca dla wybranych trzech szerokości; (B) oznaczenia stref międzyzwrotnikowych „clima”
– z: *Theatri Geographiae veteris. Tomus prior..* Amsterdam 1619

Ryc. 2. Oznaczenie ośmiu „clima” na ptolemejskich mapach świata w kopiach *Geografii* z lat:
(A) 1467 – numerem i długością dnia w godzinach i kwadransach
(B) 1584 – numerem i nazwą pochodzenia toponomastycznego

Ryc. 3. *Europae Tabula VIII* [Sarmacja Europejska] w redakcji Gerarda Mercatora

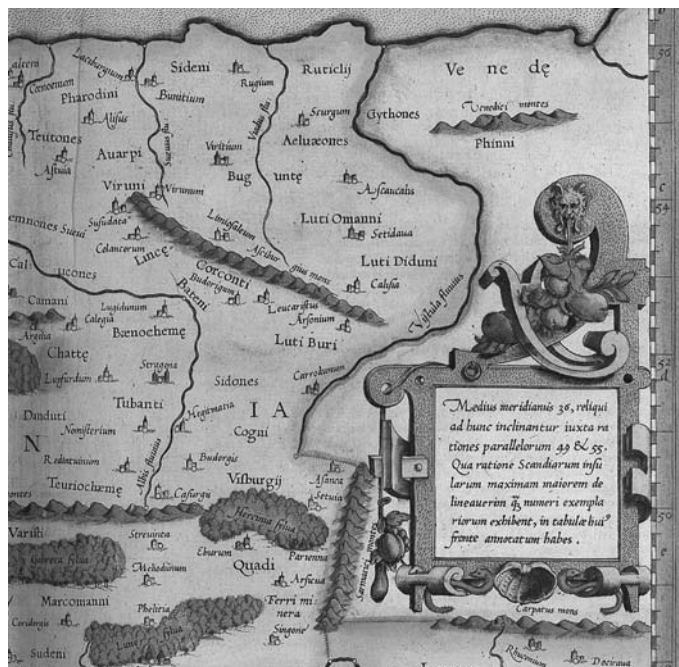
Ryc. 4. Fragment mapy *ASIAE XII TAB[ula]* w redakcji Gerarda Mercatora

Ryc. 5. Fragment mapy Orteliusza *Peregrinationis*.

Divi Pauli Typvs C[h]orographicvs z dorysowaną trasą św. Pawła

interpretum Pritcanum, sine, vt alij appellant, Rheennium in Periegefi, sic hoc verbi: *Hac terge humilis taurino dicitur esse*, (sed falsò, nam verè de Hispania hoc, quod monuit ante me Ànd Papius,) Suis & limites huius regenis aliter atque aliter pro temporum vicissitudine describuntur. Plutarchus in Mario, eam ab Exteriori mari & parribus ad Septemtrionem vergentibus, ad orum (sols iuxta Maoridem paludem, vbi Scythiam Ponticam attingit, extendit. A Ponomponio quoque ad Sarmatas Europæos (vti & à Pseudoheroto) prolatatur. Marianus etiam ab Histro ad Oceanum vsque ad Sarmatix folitudines. (Armenia autem pro Sarmatix vitiose legitur, vt hoc obiter in hoc auctore cum Pintiano corrigam,) neque non Dionysius Apher, qui Germanos habet ad Maoridem paludem, immo ad Tanaiam vsque P. Diacono 1. cap. qui & Scandiam totà sub Germaniz nomine compræhendit, vbi antrum illud Scythofinis vicinum, in quo vtri septem dormientes, describit. Atque hanc Exteriorem *Hætrispæ* esse Germaniam puto, quam Eufcb. 6. Præp. describit, verus Septemtrionem. Ifidorus itaq. rectè Riphoz montes in capite Germaniz describit. Alj eius fines, Mare Alpes, Viliuam & Rheennu recere. Tactus autem huic demit quiddam ultra Danubium est versus Alpes. Hic enim eam intra Oceani, Rheni, Danubij, Dacorum, Sarmatarumque fines collingit. cui subfcribit Geographia princeps Ptolemæus. Sed & ad Alpes vsque Strabo & Ponomponius produunt: eamque naturali quodammodo munimine, & tanquam dorso, ab his Italia discriminant. Atque hæc hodie etiam vera & genuina Germania est: quæ mari a Septemtrione, Alpibus à Meridie, Rheho ab Occidente, & Vitula sue Odera ab Oriente circumfcribitur. Hancque veram Germaniam in SUPERIOREM & INFERIOREM diuidunt Suetonius, Tacitus, & Dion: qui Superio-

Ryc. 6. Fragment tekstu z verso mapy *Germaniæ veterisi* z 1603 rokuRyc. 7. Przedstawienie ziem polskich na mapie *Germaniæ veterisi* Orteliusa w *Parergonice*

Ryc. 8. Przedstawienie ziem polskich na mapie w redakcji Mercatora w *Geografii* Ptolemeusza

niewa go nagła światłość i wtedy Bóg przemówił. Na dalszym planie widać, jak oślepionego światłością Pawła prowadzi dwóch mężczyzn do Damaszku. Scena z prawej strony rozgrywa się u wybrzeży Malty – gdy statek rozbił się w czasie burzy morskiej, rozbitkowie zdołali się ocalać, pozostali na wyspie, gdzie Paweł uzdrowił namiestnika wyspy ojca Publiusza. Informacja zawarta w tej scenie powtórzona jest na mapie zapisem obok Malty „Melita insula, D. Pauli naufragis nobilis”.

Dla ułatwienia odbioru biblijnej treści mapy, na jej verso wydrukowano całostrowicowy tekst krótko opisujący podróżę św. Pawła. Opis zakończony został informacją o podróżach misyjnych Pawła do Galii i Hiszpanii, ale tych odległych obszarów na mapie nie pokazano. Tekst ten zawiera jeszcze jedną bezcenną dla badacza historii kartografii informację. Według słów w nim zapisanych Ortelius tworząc tę prezentację korzystał z mapy Europy Gerarda Mercatora „*Europae descriptio emendata anno MDLXXII*” opublikowanej w tymże roku⁷. Być może, że czytając mapę dusburskiego kartografa z tekstem umieszczonym w ozdobnym kartuszu „*Peregrinatio Jesu Christi*”, Orteliusz wpadł na pomysł wykonania swojej.

Całość przekazu graficznego i tekstowego mapy wydaje się być jasna. Odnosi się jednak wrażenie jakby nie dokończenia dzieła. Trudno powiedzieć, dlaczego Ortelius

⁷ W opisie „*Peregrinatio Divi Pauli*” Ortelius wskazuje na źródło danych geograficznych mapy w następujący sposób: Hanc Diui Pauli Peregrinationis descriptionem ex Tabula Europae Gerardi Mercatoris desumotionem hic lubentes attemimus.

nie narysował trasy podróży Pawła na mapie, dlaczego znalazło się na niej wiele nazw geograficznych nie związanych z przekazem biblijnym, albo dlaczego toponimy biblijne nie zostały w jakiś sposób wyróżnione. Te i inne pytania nasuwają się po uważnej lekturze mapy. W świetle tych niedoskonałości mapy nie dziwi więc dorysowanie przez czytelnika czarnym atramentem (obecnie wypłowiałym) przebiegu tras pielgrzymek misyjnych Pawła na egzemplarzu mapy z 1624 roku znajdującym się w Archiwum Państwowym w Szczecinie (ryc. 5).

6. PORÓWNANIE MAP HISTORYCZNYCH ORTELIUSA I MERCATORA NA PRZYKŁADZIE FRAGMENTU MAPY GERMANII

W edycji *Theatrum Orbis Terrarum* z 1603 roku jedna z map to „*Germaniae veteris typus Ex conatibus geographicis Abrahami Ortelij*” w skali około 1:1 500 000, obrazująca terytorium dawnej Germanii, bez oznaczenia jej konkretnych granic⁸. Ale o granicach Germanii Ortelius podaje pewną ilość informacji w tekście zapisanym na verso mapy. Powołując się na Plutarcha, Pomponiusza Melę i Martianusa Kapellę, mówi o położeniu i północno-wschodnich i wschodnich granicach Germanii przebiegających na południu wzdłuż rzeki Danuba (Dunaj), na północy sięgających po północny ocean, gdzie na dalekiej północy rozpościera się Sarmatia (Sarmacja), a na wschodzie Sarmatas Europaeos (Sarmacja Europejska, na mapie „*Sarmatiae Europaeae pars*”). Dalej można przeczytać, że według Dionysiusa z Afer plemiona Germańskie sięgają daleko na południowy wschód aż po scytyjskie jezioro Meotis i rzekę Tanais (Don), zaś inni wspominają o rzece Vistula, która wraz z Odrą zamyka granice na wschodzie (ryc. 6).

Ortelius w *Parergonie* nie zamieścił ani mapy Sarmacji, ani Scytii, a część historycznych ziem polskich zobrazował jedynie na mapie Germanii. Z rzek narysowanych w tej części mapy oznaczone zostały – Odra „*Viadrus Ptol. Guttalus Plinij et Erygrus (ni fallor) Dionis*”, Wisła – „*Vistula flu. Ptolaeo. Vistillus Plinio. Eridanus antiquorum: teste Herodoto*” oraz „*Chronus flu.*” (ryc.7). Z innych rzek na tym obszarze narysował, ale bez nazw, Wartę z Notecią oraz jej prawym dopływem Gwdą. Dopływy Wisły na mapie to dolny fragment Bugu, Pilica i San. Spośród łańcuchów górskich naniósł zachodnią część Karpat – „*Sarmatici montes*” oraz Sudety – „*Ascibvrgivs Mons*”. Oznaczenie miast na mapie jest wyraźnie niekonsekwentne. Ortelius do tych powszechnie na mapach historycznych nanoszonych za przekazami dawnych geografów miast-grodzisk, jak Rugium 42°30'λ, 55°40'φ, Calisia 43°45'λ, 52°50'φ (Kalisz) i Carrodunum 42°40'λ, 51°30'φ (Kraków) dodał: Scurgum 43°00'λ, 55°00'φ (Koszalin), Ascaulis 44°00'λ, 54°15'φ (miasto nad Notecią), (Wieruszów nad Prosną lub Kuźnica Skakowska), Setidava 44°00'λ, 53°30'φ (Konin), Leucaristus 41°45'λ, 52°40'φ (Bieruń), Limiosaleum (Leszno), Budorigum 41°00'λ, 52°40'φ (Wrocław),

⁸ Na wspomnianej wyżej mapie dawnej Grecji *Ellas. Graecia, Sophiani*, granice poszczególnych jednostek politycznych i administracyjnych są oznaczone liniami utworzonymi z szeregów kropek, jednoznacznie dzielącymi terytorium.

Arsonium 43°30'ł, 52°20'φ, Hegitmatia 39°40'ł, 51°00'φ (?), Budorgis 41°00'ł, 50°00'φ (Racibórz) oraz „lekką ręką” dorysował Gedanum (Gdańsk).

Wszystkie wymienione wyżej oznaczenia grodów na omawianej mapie Orteliusa oraz obecnie przypisywane im nazwy średniowiecznych i nowożytnych odpowiedników miast to tylko domysły. Należy je traktować z dużą dozą ostrożności, gdyż żadnej z nich nie udało się zidentyfikować. A to, że Gerard Mercator na mapie redagowanej do wydania *Geografii* Ptolemeusza w 1578 r. także wszystkie te grody umieścił⁹, nie przesądza o ich niezmienionej lokalizacji od II wieku n.e. na ziemiach między Odrą w Wisłą.

Porównując fragmenty map Orteliusa i Mercatora na rycinach 7 i 8 widzimy odmienne biegi rzek, a także lokalizacje grodów nad nimi bądź pomiędzy nimi. Pasma górskie „Sarmatici montes” oraz „Ascibvrgivs mons” na mapie antwerpskiego twórcy nie są umieszczone w tych samych miejscach jak na mapie duisburgczyka. Co więcej, trudno im przypisać te same znaczenia. Bo jeżeli pozostać przy wyjaśnieniu, jakie dodano w przypadku gór Orteliusa Karpaty – do toponimu Sarmatici montes oraz Sudety – do Ascibvrgivs mons, to co zrobić z nazwą „Carpatus mons” pojawiającą się na samym południowym wschodzie mapy Mercatora? Wydaje się, że „Ascibvrgivs Mons” to nazwa, która powinna odnosić się do Sudetów, gdyż w ich okolicach umieszczono miasta śląskie, jakie jak Budorigum (Wrocław), Budorgis (Racibórz), Leucaristus (Bieruń). Ale czy na pewno? Bo jeżeli to nie Sudety, a np. Góry Świętokrzyskie, to dlaczego z ich podnóża wypływa Odra? Tylko trzy toponimy, a tyle mogą sprawić kłopotów badaczom.

Strzępki starożytnej wiedzy o grupach plemiennych oraz ich lokalizacji na terenie Sarmacji i ustalenie ich rozmieszczenia w granicach obecnej Polski to jeszcze trudniejsze zadanie dla badaczy. Np. dwaj historycy Joachim Lelewel w *Géographie du Moyen Âge* wydanej w Brukseli w latach 1849–1852 w języku francuskim oraz polskojęzycznej pracy *Badania starożytności we względzie geografii* opublikowanej w Wilnie i Warszawie w 1818 roku, a także Henryk Łowmiański w dziele *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich* z 1986 r. – poświęcili opisaniu Sarmatów i Scytów wiele miejsca, a nadal większość ich (z resztą w znacznej mierze nie pokrywających się) hipotez nie została naukowo potwierdzona lub obalona. Renesansowi geografowie i twórcy map nie posiadając warsztatu historyka mieli jeszcze trudniejsze zadanie. O ich kłopotach świadczą rozbieżności rezultatów prac zapisywane w postaci graficznej na mapach. Jako przykład można podać indeoeuropejskie plemiona obecnie w języku polskim nazywane Lugiowie, składające się z trzech grup. Według mapy Mercatora Luti Buri żyli w południowej Polsce pomię-

⁹ Mercator nieco inaczej zapisał nazwę Ascaucalis w miejsce Ascaulis.

¹⁰ W Renesansie czasami używano jeszcze łacińskiej litery „v” w fonetycznym znaczeniu „u”.

¹¹ Porównaj zapis tych nazw w tabeli w: L. Szaniawska, *Sarmacja na mapach Ptolemeusza w edycjach jego „Geografii”* zestawiającej nazwy geograficzne na mapach Germanii i Sarmacji we wszystkich wydaniach *Geografii* Ptolemeusza.

dzy Sudetami a górną Wisłą, zaś Luti Omani i Luti Diduni pomiędzy środkowym biegiem Wisły a Asciburgivs mons. Według mapy Orteliusa Lvti Bvri¹⁰ między Odrą a Wisłą, zaś Lvti Omani pomiędzy górną Wartą a środkową Odrą, oraz Longi Didvni po obu stronach górnej Warty. Dla pełniejszego obrazu w tabeli zestawiono dodatkowo inne zapisy nazw plemion Lugiów.

TABELA 1. Zapis nazwy grup plemiennych Lugiów w wybranych źródłach¹¹

Źródła danych	Nazwy plemion		
przed 1467 BOZ 2 BN Warszawa	Lutij Omanj	Lugi Diduni	Lutiburi
przed 1467 Ms. V F 32 BN Neapol	Lutij Omanj	Lugi Didunj	Lutiburi
1490 Codex lat. 10764 BnF	Lutij Omani	Lugi Didvni	Lvtibvri
<i>Geografia</i> , Florencja 1482	Lvti Omani	Lygi Didvni	Lvcii Bvri
<i>Geografia</i> Strasburg 1522	Lutij Omani	Lugi Diduni	Lutiburi
<i>Geografia</i> , Duisburg 1578	Luti Omani	Luti Diduni	Luti Buri
<i>Parergon</i> , Antwerpia 1579	Lvti Omani	Longi Didvni	Lvti Bvri
<i>Wiki</i> (anglojęzyczna)	Lougoi-Omanoï	Lougoi-Dinounoi	Lougoi-Bouroï
Polscy badacze	Lugioiwie-Omani	Lugioiwie-Diduni	Luginowie-Buroni

Stąd prawdopodobnie bierze się spory chaos w nazewnictwie geograficznym na mapach historycznych opracowanych w epoce Renesansu. Zapewne, dlatego większość późniejszych kartografów, a także Gerard de Jode nie podjęli próby umieszczenia na swoich mapach dawnych ptolemejskich toponimów. Wszyscy oni zastosowali natomiast główne reguły pomiarów astronomicznych służących do rysowania map oraz określania za ich pomocą położenia obiektów geograficznych nanoszonych na mapy.

LITERATURA

Atlantes Neerlandici. bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Compiled and edited by C. Koeman. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1967–1985. 1–4.

The History of Cartography, vol. 1, Cartography in Prehistoric, Antic, and Medieval Europe and the Mediterranean. Ed. J. B. Harley, and David Woodward. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1987.

Lelewel Joachim, 1818, *Atlas do J. Lelewela badań starożytności we względzie geografii (z 19. tablic złożony)*. Wilno – Warszawa: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Typografa [...].

Lelewel Joachim, 1849–1857, *Géographie du Moyen-Age*. Vol. 1–5. Bruxelles: Pilliet.

Lelewel Joachim, 1851, *Géographie du Moyen Age. Atlas compose de cinquante planches gravées par l'auteur* [...]. Breslau: chez S. Schletter, Libraire Editeur.

- Łowmiański Henryk, 1986, *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Szaniawska Lucyna, 1993, *Sarmacja na mapach Ptolemeusza w edycjach jego „Geografii”*. Warszawa: Biblioteka Narodowa. Zakład Zbiorów Kartograficznych „Studia i Materiały z Historii Kartografii” 14.
- Szaniawska Lucyna, 2009, „*Geografia” Ptolemeusza prekursorskim zbiorem danych przestrzennych*, w: *Bazy danych w kartografii*. Pod red. W. Żyszkowskiej i W. Spallka. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Zakład Kartografii, s.130–153.

POPULARIZING CARTOGRAPHIC PRINCIPLES OF PTOLEMY IN THE RENAISSANCE ATLASES OF THE WORLD OF ORTELIUS, MERCATOR AND DE JODE

SUMMARY

A milestone in the development of the Renaissance knowledge of the Earth was in 1475 an usage of printing-techniques in propagating the included in *Geography* of Claudius Ptolemaeus of Alexandria geographical description of Ecumene. Just by dint of the printing-technique, an anvil of the ancient geographer was easy of access in the leading Italian scientific centres, as, undoubtedly, was Rome (1478), Florence (1482) and Bologna (1470, or 1482); whereafter in other centres in the whole of Europe, for instance, in Ulm (1482), Venice (1511) and Strasbourg (1513).

The most important and significant quality of *Geography* as 'a cartography manual' is explaining the principles of construction of the two so-called cartographic representations of Ptolemy: the first – helpful in drawing local maps, and the second one – serving the edition of the map of the whole of the world known to the contemporary culture of Mediterranean Sea Basin. Drawing a schedule of meridians and parallels was explained step by step according to the basic principles of Euclidean geometry. Clearly formulated rules turned out to be comprehensible not only for the medieval copyists, but also for the Renaissance creators of the maps' collections, later called the geographical atlases. The first authors of the modern atlases were the active in the second half of the 16th century, almost of the same age, persons – Gerard de Jode (1508–1591), Gerard Mercator (1512–1595) and Abraham Ortelius (1528–1598).

From the midst of the three above-mentioned authors of the Renaissance atlases, Mercator was the one who, undoubtedly, with full particulars acquainted himself with *Geography*, preparing twenty seven maps and adding the new one to the printed edition of Godefridus Kempen in Cologne in 1578. Ortelius also showed some interest in historical geography, adding in 1579 to *Theatrum Orbis Terrarum* a set of three maps, and reaching in 1598 the number of thirty one maps that were published and entitled *Parergon*; he also ran off a map – so-called Tabula Peutingeriana.

A construction of their atlases, selection and configuration of the maps, and an usage of cartographic representations of Ptolemy, were completely influenced by the ancient geographer. What they really contributed to their atlases, were the Renaissance toponymes designating geographical objects not only for Ecumene, but also for the areas of New World.

Tłumaczenie: *Natalia Lietz*

